

Filozofova oštrica: Istraga o naoružavanju apstraktne misli u psihopatskom umu

Autor: Davor Moravek

Sažetak

Ovaj rad istražuje složen odnos između psihopatije i filozofije, postavljajući tezu da apstraktna misao ne stvara amoralnost, već služi kao sofisticirano oruđe za racionalizaciju kod pojedinaca s već postojećim psihopatskim predispozicijama. Kroz interdisciplinarnu analizu koja objedinjuje kliničku psihologiju, neuroznanost i filozofiju, rad argumentira da temeljni deficit u afektivnoj empatiji, ukorijenjen u neurobiološkim specifičnostima (poput disfunkcije amigdale i ventromedijalnog prefrontalnog korteksa), čini psihopatski um prijemčivim za selektivno usvajanje i iskrivljavanje filozofskih koncepata poput nihilizma, moralnog relativizma i Nietzscheova *Übermenscha*. Analiza se odmiče od isključivo kategorijalnog shvaćanja psihopatije i usvaja dimenzionalni pristup koji psihopatske crte prepoznaje na kontinuumu. To omogućuje proširenje istrage na manifestacije u ne-kriminalnim kontekstima, poput „uspješne psihopatije“ u korporativnom svijetu. Analizom paradigmatičkih studija slučaja (Leopold i Loeb, Manson, Bundy) pokazuje se kako se apstraktni ideološki okviri – bilo filozofski ili ekonomski – transformiraju iz potrage za mudrošću u „superiornu tehniku neutralizacije“, pružajući intelektualno opravdanje za predatorsko ponašanje. Zaključuje se da intelekt, lišen empatijskog kompasa, postaje moćan, ali neutralan alat, čija opasnost leži u sposobnosti da pruži koherentan i obranjiv okvir za amoralnost, naglašavajući da je savjest, a ne samo razum, ključna brana protiv zlouporabe misli.

Ključne riječi: psihopatija, filozofija, neurobiologija, empatija, nihilizam, *Übermensch*, racionalizacija, uspješna psihopatija, dimenzionalni model, korporativna psihopatija, filozofija psihijatrije, tehnike neutralizacije

Abstract

This paper investigates the complex relationship between psychopathy and philosophy, positing that abstract thought does not create amorality but rather serves as a sophisticated tool for rationalization in individuals with pre-existing psychopathic predispositions. Through an interdisciplinary analysis combining clinical psychology, neuroscience, and philosophy, the paper argues that a fundamental deficit in affective empathy, rooted in neurobiological specificities (such as amygdala and vmPFC dysfunction), makes the psychopathic mind susceptible to the selective adoption and distortion of philosophical concepts like nihilism, moral relativism, and Nietzsche's *Übermensch*. The analysis moves away from a purely categorical understanding of psychopathy, adopting a dimensional approach that recognizes psychopathic traits on a continuum. This allows the investigation to be extended to manifestations in non-criminal contexts, such as "successful psychopathy" in the corporate world. By analyzing paradigmatic case studies (Leopold and Loeb, Manson, Bundy), the paper demonstrates how abstract ideological frameworks—whether philosophical or economic—are transformed from a pursuit of wisdom into a "superior technique of neutralization," providing intellectual justification for predatory behavior. It is concluded that intellect, deprived of an empathic compass, becomes a powerful yet neutral tool, whose danger lies in its ability to provide a coherent and defensible framework for amorality, emphasizing that conscience, not reason alone, is the crucial bulwark against the misuse of thought.

Keywords: psychopathy, philosophy, neurobiology, empathy, nihilism, *Übermensch*, rationalization, successful psychopathy, dimensional model, corporate psychopathy, philosophy of psychiatry, techniques of neutralization

Uvod: Opasnost intelekta bez savjesti

U središtu ljudske potrage za znanjem leži duboki paradoks: filozofija, disciplina posvećena mudrosti, etici i traganju za smislom, može u pogrešnim rukama postati sofisticirano oruđe zla. Dok većina traga za prosvjetljenjem, za neke pojedince apstraktni koncepti ne služe kao putokaz prema vrlini, već kao nacrt za opravdanje vlastite tame. Ova istraga bavi se uznemirujućom hipotezom da filozofija, kada je lišena emocionalnog i etičkog kompasa, može pogoršati temeljni poremećaj psihopatije.

U psihologiji, „tamna trijada“ – spoj narcizma, makijavelizma i psihopatije – predstavlja konstelaciju osobina koje karakterizira bešćutnost, manipulativnost i nedostatak empatije. Od ove tri, psihopatija se ističe kao najzloglasnija, obilježena dubokim emocionalnim deficitom i sklonošću antisocijalnom ponašanju. Teza ovog rada jest da za pojedinca s već postojećom psihopatskom strukturom ličnosti – definiranom dubokim deficitom afektivne empatije – određene filozofske doktrine ne nude put prema prosvjetljenju, već moćan alat za racionalizaciju amoralnog ponašanja, izoštravanje manipulativnih taktika i izgradnju intelektualno obranjive tvrđave oko predatorskog pogleda na svijet.

Filozofija sama po sebi ne stvara psihopate; korijeni ovog poremećaja složeni su i uključuju genetske, neurobiološke i okolišne čimbenike. Međutim, za um koji već posjeduje predatorske sklonosti, ona može postati oštrica. Ovaj rad argumentira da se mehanizam sofisticirane racionalizacije ne ograničava na nasilne kriminalce, već se proteže na različite manifestacije psihopatskih crta, uključujući one koje se nalaze u korporativnim i političkim arenama. Istražuje se *funkcionalna ekvivalencija* strategija racionalizacije, gdje se jezik radikalnog kapitalizma može koristiti na isti način kao i iskrivljena filozofija – kao ideološki štitič za predatorsko ponašanje.

Kako bismo ispitali ovu tvrdnju, rad će slijediti strukturirani pristup, koristeći metodologiju kvalitativne, teorijske analize potkrijepljene ilustrativnim studijama slučaja. Prvo, pružit ćemo detaljan klinički i neurobiološki portret psihopatskog uma, s posebnim naglaskom na suvremene debate o dimenzionalnom naspram kategorijalnog pristupa i ključni deficit empatije. Drugo, analizirat ćemo specifične filozofske „oružarnice“ – moralni relativizam, nihilizam i iskrivljene interpretacije egzistencijalizma – te pokazati kako se njihovi temeljni postulati mogu preoblikovati u instrumente opravdanja. Treće, utemeljit ćemo ovu teorijsku analizu u stvarnosti kroz detaljne studije slučaja, uključujući zločin Leopolda i Loeba, ideologiju Charlesa Mansona i psihološki profil Teda Bundyja, te ćemo proširiti analizu na protuprimjer „uspješnog psihopata“. Naposljetku, u raspravi i zaključku sintetizirat ćemo nalaze kako bismo ponudili nijansirano razumijevanje sinergije između apstraktnog intelekta i odsutnosti savjesti, istražujući implikacije za naše razumijevanje morala, odgovornosti i same prirode znanja.

Dio I: Arhitektura amoralnosti: Razumijevanje psihopatskog uma

Prije nego što istražimo kako se filozofske ideje mogu zloupotrijebiti, nužno je precizno definirati psihološki i neurobiološki teren na kojem te ideje padaju. Psihopatski um nije prazna ploča, već specifična arhitektura koju karakteriziraju duboki afektivni deficiti i jedinstvena kognitivna obrada, što ga čini posebno prijemčivim za određene vrste racionalizacije.

Klinički portret: Definiranje predatora u svjetlu suvremenih debata

Tradicionalno, psihopatija se konceptualizirala kao specifičan i težak konstrukt koji obuhvaća ne samo bihevioralne, već i duboke interpersonalne i afektivne deficite, često povezan s formalnom dijagnozom antisocijalnog poremećaja ličnosti (ASPD). Zlatni standard za procjenu psihopatije dugo je bio *Psychopathy Checklist-Revised* (PCL-R), instrument koji se oslanja na polustrukturirani intervju i pregled dosjea kako bi se pojedinac ocijenio na skali od 0 do 40, s graničnom vrijednošću od 30 koja se obično koristi za klasifikaciju. Međutim, ovaj kategorijalni pristup, koji postavlja pitanje da li osoba *jest* ili *nije* psihopat, suočava se sa značajnim kritikama u suvremenoj literaturi.

Glavni prigovor kategorijalnim modelima jest da oni nameću umjetne granice na fenomene koji u prirodi postoje kao kontinuum. Argumenti protiv takvog pristupa su brojni: ne postoji istinska, diskretna mentalna bolest koja se može razumno operacionalizirati na „da/ne“ način; dijagnostičke granice su arbitrarne; a visoka stopa komorbiditeta (istovremeno dijagnosticiranje više poremećaja) sugerira da kategorije nisu međusobno isključive kako bi trebale biti. U praksi to znači da dva pojedinca mogu dobiti istu dijagnozu unatoč značajnim razlikama u simptomima i razini funkcionalnosti.

Kao odgovor na te nedostatke, sve je veći zamah prema *dimenzionalnom modelu*, koji osobnost i njezine poremećaje promatra kao skup kontinuiranih crta. Iz ove perspektive, psihopatija nije monolitna kategorija, već konstelacija crta ličnosti (npr. bešćutnost, nedostatak empatije, impulzivnost, grandioznost) koje svaka osoba posjeduje u različitom stupnju. Pojedinci koje bismo tradicionalno nazvali „psihopatima“ jednostavno se nalaze na ekstremnom kraju tih dimenzija. Ovaj pristup rješava problem arbitrarnih granica i bolje objašnjava heterogenost unutar populacije s psihopatskim crtama.

Ova promjena paradigme ima duboke implikacije za tezu ovog rada. Ako psihopatske crte postoje na kontinuumu, onda i kognitivni mehanizmi povezani s njima, poput potrebe za racionalizacijom, vjerojatno funkcioniraju na sličan način. To znači da sofisticirana intelektualizacija nije isključivo obilježje nasilnih kriminalaca, već kognitivna strategija koja se može pojaviti kod bilo kojeg pojedinca s dovoljno visokom razinom određenih psihopatskih crta, neovisno o njegovu socijalnom ili profesionalnom statusu. Time se otvara prostor za analizu „uspješnih psihopata“ – ne kao zasebne kategorije, već kao manifestacije psihopatije na istom kontinuumu, gdje su crte poput impulzivnosti i otvorenog antisocijalnog ponašanja možda manje izražene, dok su manipulativnost i bešćutnost visoko razvijene (Tuvblad i sur., 2020).

Nadalje, kritička analiza samog PCL-R instrumenta otkriva dodatne složenosti. Njegova dvofaktorska struktura, koja razlikuje Faktor 1 (interpersonalne/afektivne crte poput nedostatka empatije) i Faktor 2 (bihevioralne/antisocijalne crte poput impulzivnosti i kriminala), pokazala je neujednačenu prediktivnu valjanost. Meta-analize dosljedno pokazuju da je Faktor 2 znatno bolji prediktor općeg i nasilnog recidivizma, dok Faktor 1 ima malu ili nikakvu prediktivnu moć u tom pogledu. To sugerira da su „jezgrene“ crte psihopatije (Faktor 1) manje povezane s budućim kriminalom nego što se ranije mislilo, što dodatno komplicira tradicionalnu sliku psihopata kao inherentnog predatora i jača argument da se te crte mogu manifestirati i na društveno prihvatljivije, iako i dalje štetne, načine.

Deficit empatije: Znati osjećaj, ali ga ne osjećati

Središnji psihološki mehanizam koji omogućuje psihopatsko ponašanje jest specifičan i dubok deficit empatije. Međutim, ključno je razumjeti da empatija nije jedinstven koncept. Suvremena psihologija razlikuje dva glavna oblika: kognitivnu i afektivnu empatiju (Wai i Tiliopoulos, 2012).

Kognitivna empatija je sposobnost intelektualnog razumijevanja mentalnog stanja druge osobe – prepoznavanje njezinih misli, osjećaja i perspektive. To je vještina „čitavanja misli“ koja omogućuje predviđanje tuđeg ponašanja.

Afektivna empatija je sposobnost dijeljenja ili osjećanja emocionalnog stanja druge osobe. To je visceralni, emocionalni odgovor na tuđu radost, tugu ili bol – „osjećanje s“ drugom osobom.

Empirijska istraživanja dosljedno pokazuju da psihopati imaju značajne i trajne deficite u afektivnoj empatiji, ali njihova kognitivna empatija može biti netaknuta, pa čak i iznadprosječna (Wai i Tiliopoulos, 2012). Ova disocijacija nije samo psihološka zanimljivost; ona predstavlja visoko funkcionalan alat za predatora. Sposobnost razumijevanja onoga što drugi misle i osjećaju (kognitivna empatija) pruža psihopatu sve potrebne podatke za učinkovitu manipulaciju, laskanje i obmanu. Oni točno znaju koje riječi koristiti kako bi izazvali povjerenje, suosjećanje ili strah (Seara-Cardoso i sur., 2013).

Istovremeno, odsustvo afektivne empatije osigurava da mogu koristiti te informacije bez ikakvih inhibicijskih povratnih informacija u obliku krivnje, srama ili suosjećanja s patnjom koju uzrokuju (Decety i sur., 2013). To objašnjava njihovu sposobnost da budu istovremeno šarmantni i bešćutni, da oponašaju emocije koje ne osjećaju i da promatraju patnju drugih s potpunom ravnodušnošću. Ovaj psihološki profil stvara paradoksalno biće: nekoga tko može savršeno modelirati emocionalna stanja drugih radi manipulacije, a da pritom nije opterećen emocionalnim posljedicama svojih djela.

Neurološki korelati tihe savjesti: Recentni nalazi i otvorena pitanja

Ovaj klinički portret potvrđen je i potkrijepljen rastućim brojem dokaza iz neuroznanosti. Istraživanja pomoću tehnika snimanja mozga otkrila su strukturne i funkcionalne abnormalnosti u mozgovima psihopatskih pojedinaca, koje pružaju biološku osnovu za njihove afektivne i bihevioralne deficite. Ključne regije mozga koje su dosljedno implicirane u psihopatiji su amigdala i ventromedijalni prefrontalni korteks (vmPFC) (Blair, 2013).

Amigdala je ključna za obradu emocija, posebno straha, te za učenje putem kazne i stvaranje emocionalnih asocijacija. Studije pokazuju smanjenu aktivnost i smanjeni volumen sive tvari u amigdali kod psihopata, što objašnjava njihov smanjeni odgovor na strah, nedostatak averzije prema nanošenju štete i nemogućnost učenja iz kazne (Blair, 2013). VmPFC je, s druge strane, ključan za moralno odlučivanje, empatiju i integraciju emocija u proces donošenja odluka (Glenn i sur., 2009a).

Novija istraživanja naglašavaju da problem nije samo u disfunkciji pojedinih regija, već u *oslabljenoj funkcionalnoj povezanosti* između njih. Komunikacijski put između amigdale (koja generira emocionalni signal) i vmPFC-a (koji taj signal integrira u složeno odlučivanje) je narušen. To znači da čak i ako se emocionalni signal generira, on ne stiže ili se ne obrađuje ispravno u

centrima za donošenje odluka, što dovodi do odvajanja znanja od osjećaja.

Ovi nalazi imaju duboke implikacije. Oni sugeriraju da psihopati dolaze do „moralno ispravnog“ odgovora putem drugačijeg, ne-emocionalnog, kognitivnog puta. Oni ne *osjećaju* da je nanošenje štete pogrešno; oni to *izračunavaju* kao društveno neprihvatljivo pravilo koje treba poznavati (Cima i sur., 2010). Ova neurobiološka stvarnost objašnjava zašto se psihopatski um oslanja na „hladnu kogniciju“. U nedostatku intuitivnog, emocionalnog „stop signala“ iz amigdala-vmPFC kruga, mozak mora kompenzirati oslanjanjem na apstraktno, pravilo-temeljeno rezoniranje. Um koji je neurološki predisponiran da se oslanja na apstraktne izračune kako bi se kretao moralnim svijetom koji ne može osjetiti, bit će prirodno privučen sustavima – poput iskrivljene filozofije ili ideologije slobodnog tržišta – koji pružaju upravo takve apstraktne, bez-emocionalne okvire za opravdanje ponašanja.

Važno je, međutim, pristupiti ovim nalazima s dozom znanstvenog opreza. Područje neuroznanosti suočava se s „krizom replikacije“, a neki meta-pregledi nisu uspjeli pronaći dosljedne dokaze za ulogu određenih moždanih struktura u psihopatiji, ukazujući na pretežno nulte nalaze (Deming i sur., 2024). Iako opći obrazac abnormalnosti u frontotemporalnim, limbičkim i paralimbičkim regijama ostaje konzistentan motiv u literaturi, uzročna veza između specifičnih moždanih razlika i psihopatskih crta još uvijek je predmet intenzivne debate. Stoga, iako neurobiologija pruža snažan potporni okvir za tezu ovog rada, treba je smatrati korelacijskom, a ne definitivno uzročnom.

Dio II: Oružarnica ideja: Filozofski koncepti kao instrumenti opravdanja

Jednom kada shvatimo da psihopatski um posjeduje kognitivno znanje o moralu, ali mu nedostaje afektivna rezonancija, postaje jasno zašto bi ga privlačili filozofski sustavi koji preispituju ili negiraju objektivnost morala. Takve filozofije ne stvaraju amoralnost; one nude sofisticirani jezik i logičke okvire za opravdanje već postojećeg unutarnjeg stanja. One pretvaraju osjećaj otuđenosti od moralnih normi iz patološkog deficita u znak intelektualne superiornosti.

Moralni relativizam: Savršeni alibi

Moralni relativizam je meta-etička teza da moralne prosudbe nisu apsolutne ili objektivne, već su istinite ili lažne samo u odnosu na određeno stajalište, poput kulture, društva ili pojedinca (Gowans, 2021). U svojoj benignoj formi, cilj moralnog relativizma je promicanje tolerancije i razumijevanja među različitim kulturama. Međutim, za psihopatski um, ova filozofija ne služi kao alat za toleranciju, već kao savršeni alibi za vlastitu amoralnost. Osoba s psihopatskim crtama selektivno interpretira tezu da „ne postoji jedinstveno privilegirano stajalište“ kao potvrdu da su svi moralni sustavi jednako valjani, uključujući i onaj koji se temelji isključivo na osobnom interesu. Njegovo predatorsko ponašanje nije više „nemoralno“, već je jednostavno izraz „alternativnog“ sustava vrijednosti.

Nihilizam: Intelektualna praznina kao potvrda

Ako moralni relativizam nudi alibi, nihilizam nudi konačnu intelektualnu potvrdu. Nihilizam je filozofsko stajalište koje negira postojanje bilo kakvog inherentnog smisla, svrhe ili objektivne vrijednosti u životu (Pratt, n.d.). Povezan s Friedrichom Nietzscheom, koji je proglasio „smrt

Boga“, nihilizam opisuje krizu koja nastaje kada tradicionalni temelji morala izgube svoju vjerodostojnost (Wicks, 2023). Za Nietzschea to nije bio kraj, već izazov: čovječanstvo mora stvoriti nove vrijednosti. Za psihopata, koji ionako ne osjeća unutarnju prisilu moralnih zakona, nihilizam nije kriza, već oslobođenje. Njegov unutarnji svijet, koji je već lišen emocionalnog smisla, odjednom pronalazi vanjsku, filozofsku potvrdu. Ako život nema inherentnog smisla i ako su moralne vrijednosti iluzije, onda su svi postupci dopušteni. Njegova nesposobnost da osjeti krivnju nije više patologija, već znak prosvjetljenja.

Iskrivljeni *Übermensch* i egzistencija bez tjeskobe

Čak i filozofije koje naglašavaju osobnu odgovornost, poput egzistencijalizma, mogu biti opasno iskrivljene. Egzistencijalizam, posebno u verziji Jean-Paula Sartrea, temelji se na ideji da „egzistencija prethodi esenciji“, što znači da smo „osuđeni na slobodu“ da sami sebe definiramo svojim izborima (Crowell, 2020). U zdravom umu, ova radikalna sloboda potiče ogroman osjećaj odgovornosti. Međutim, u umu psihopata, ova se jednadžba preokreće. Naglasak na radikalnoj slobodi interpretira se kao odsustvo bilo kakvih vanjskih ograničenja, dok se dio o odgovornosti zanemaruje.

Posebno je važno precizirati dva ključna filozofska koncepta koja se najčešće iskrivljuju: Nietzscheov *Übermensch* i Sartreova *tjeskoba (Angoisse)*.

Nietzscheov *Übermensch* je projekt *samonadilaženja (Selbstüberwindung)*. To je borba protiv vlastitih unutarnjih slabosti, nihilizma i konformizma „morala stada“. Kao što Zaratustra kaže: „Najgori neprijatelj kojeg možeš sresti uvijek ćeš biti ti sam; vrebaš samoga sebe u špiljama i šumama“ (Nietzsche, 1883-1885/2006). Psihopatska distorzija potpuno ignorira ovu unutarnju borbu i fokusira se isključivo na *dominaciju nad drugima*. Ona Nietzscheov ideal kreativne samo-discipline pretvara u vulgarno opravdanje za tiraniju, što je zapravo inverzija Nietzscheove misli i demonstracija upravo onog „resentimana“ i potrebe za vanjskom potvrdom koje je Nietzsche prezirao (Wilkerson, n.d.).

Sartreova *tjeskoba (Angoisse)* nije običan negativan osjećaj poput straha ili brige. To je dubok, egzistencijalni teret koji proizlazi iz svijesti o našoj potpunoj slobodi i odgovornosti. Kada bismo za sebe, tvrdi Sartre, mi bismo sliku čovječanstva kakvo bi trebalo biti, i ta spoznaja da smo odgovorni za cijelo čovječanstvo je poražavajuća (Warburton, 1996). Psihopatski um karakterizira upravo *upadljivo odsustvo ove vrste tjeskobe*. To odsustvo se ne doživljava kao moralni deficit, već se tumači kao znak superiornosti i oslobođenja od slabosti koje sputavaju „obične“ ljude.

Ove distorzije prikazane su u sljedećim tablicama.

Tablica 1: Filozofski koncepti i njihove psihopatske distorzije

Filozofski koncept	Temeljni postulat	Namjeravana implikacija	Psihopatska distorzija
Moralni relativizam	„Moralne prosudbe nisu apsolutne, već relativne u odnosu na stajalište.“	Poticanje tolerancije i međukulturalnog razumijevanja.	„Moji postupci nisu nemoralni, već se temelje na drugačijem, jednako valjanom sustavu vrijednosti koji prioritet daje mojemu osobnom interesu.“
Nihilizam	„Odbacivanje inherentnog smisla, svrhe i objektivne vrijednosti.“	Kritika tradicionalnih vrijednosti kako bi se potaknulo stvaranje novih.	„Budući da ništa nije važno i da je moral iluzija, svi su postupci dopušteni. Težnja za moći jedini je logičan cilj.“
Egzistencijalizam (<i>Übermensch</i>)	Pojedinci stvaraju vlastitu prirodu i vrijednosti kroz radikalnu slobodu i samonadilaženje.	Poticanje autentičnosti, odgovornosti i prevladavanja <i>unutarnjih</i> slabosti.	„Ja sam ›nadčovjek‹ nevezan moralom stada. Stvaram vlastita pravila kako bih dominirao nad <i>drugima</i> , koji su samo instrumenti moje volje.“

Tablica 2: Postulati autentičnog egzistencijalizma (Sartre) vs. njihova psihopatska distorzija

Postulat autentičnog egzistencijalizma (Sartre)	Psihopatska distorzija
Radikalna sloboda: „Čovjek nije ništa drugo doli ono što od sebe čini.“	Dozvola za tiraniju: „Slobodan sam od svih pravila i moja volja je jedini zakon.“
Radikalna odgovornost: „Birajući za sebe, biram za cijelo čovječanstvo.“	Radikalni osobni interes: „Odgovoran sam samo za ispunjenje vlastitih želja.“
Tjeskoba (<i>Angoisse</i>): Teret potpune odgovornosti za cijelo čovječanstvo koji osjeća slobodan pojedinac.	Odsutnost tjeskobe: Tumači se kao znak superiornosti i slobode od slabosti.
Drugi: „Drugi“ je ključan za moju samosvijest; moja sloboda ovisi o njihovoj.	Drugi kao instrument: „Drugi“ je samo objekt, alat ili prepreka mojoj volji.

Dio III: Ideologija na djelu: Studije slučaja i protuprimjeri

Apstraktna analiza o tome kako se filozofija može naoružati dobiva zastrašujuću konkretnost kada se ispita kroz stvarne slučajeve. Povijest kriminala nudi uznemirujuće primjere pojedinaca koji su, svjesno ili nesvjesno, koristili filozofske ili ideološke okvire kako bi racionalizirali, opravdali, pa čak i slavili svoje predatorske nagone.

Leopold i Loeb: Nietzscheansko ubojstvo

Slučaj Nathana Leopolda i Richarda Loeba iz 1924. ostaje jedan od najjasnijih primjera svjesne primjene iskrivljene filozofije za opravdanje zločina. Dvojica inteligentnih studenata Sveučilišta u Chicagu ubili su četrnaestogodišnjeg Bobbyja Franksa iz želje da poćine „savršeni zloćin“ i dokažu svoju intelektualnu superiornost. Središnji element bila je Leopoldova fascinacija pogrešno protumaćenom filozofijom Friedricha Nietzschea, posebice konceptom *Übermensch*. Leopold je vjerovao da su oni „nadljudi“ izuzeti od obićnih zakona. U pismu Loebu, Leopold je napisao: „Nadćovjek... je, zbog odrećdenih superiornih kvaliteta koje su mu inherentne, izuzet od obićnih zakona koji upravljaju ljudima. On nije odgovoran za bilo što što bi mogao učiniti“ (citirano u Baatz, 2018). Ubojstvo je za njih bio egzistencijalni eksperiment – ćin kojim bi ćivjeli „s onu stranu dobra i zla“. Važno je napomenuti da je njihova fascinacija kriminalom prethodila interesu za Nietzschea, što sugerira da nisu bili nevini umovi koje je filozofija iskvarila, već pojedinci s već postojećim psihopatskim sklonostima koji su u Nietzscheovim spisima pronašli jezik i opravdanje za svoje ćelje.

Charles Manson i *Helter Skelter*: Kult apokalipse

Dok su Leopold i Loeb koristili kanonsku filozofiju, Charles Manson predstavlja drugaćiji model: karizmatićnog psihopata koji stvara vlastitu, sinkretićku ideologiju kako bi manipulirao grupom. Mansonova „filozofija“ bila je mješavina tekstova pjesama Beatlesa, odlomaka iz biblijske Knjige Otkrivenja i rasne paranoje kako bi stvorio proroćanstvo o nadolazećem apokaliptićnom rasnom ratu (*Helter Skelter*). Uvjerio je svoje sljedbenike da će brutalna ubojstva pokrenuti rat koji će uništiti društvo, nakon ćega bi njegova „Obitelj“ preuzela vlast. Manson je iskoristio kulturne artefakte i društvene napetosti kako bi stvorio moćnu ideologiju nasilja, gdje je ubojstvo postalo nužan ćin za ostvarenje apokaliptićne sudbine (Guinn, 2013).

Um Teda Bundyja: Racionalizacija bez kanona

Ted Bundy, jedan od najpoznatijih serijskih ubojica, predstavlja ključnu kontrolnu toćku. Za razliku od Leopolda, Bundy se nije pozivao na visoku filozofiju. Umjesto toga, koristio je uobićajenije „tehnike neutralizacije“, koncept koji su razvili sociolozi Sykes i Matza (1957) za opisivanje načina na koje kriminalci privremeno suspendiraju moralne norme. U svojim intervjuima, Bundy je pokušao prebaciti odgovornost na vanjske sile, tvrdeći da su ga na nasilje potaknuli alkohol i ovisnost o pornografiji. Predstavio se kao ųrtva bolesnog društva, negirajući osobnu odgovornost (Michaud i Aynesworth, 1989). Bundyjev slućaj ključan je jer pokazuje temeljnu psihološku potrebu psihopata da konstruira narativ opravdanja, ćak i ako taj narativ nije filozofski sofisticiran. Njegova potreba da okrivi pornografiju ista je u svojoj funkciji kao i Leopoldova potreba da se pozove na Nietzschea: obojica traže vanjski okvir koji bi dao smisao njihovim unutarnjim porivima. Bundy dokazuje da je nagon za racionalizacijom inherentan psihopatskom stanju. Filozofija,

dakle, ne stvara taj nagon; ona mu samo nudi alat višeg kalibra.

Metodološko uokvirivanje, ograničenja i izazov „uspješnog“ psihopata

Ova analiza nužno predstavlja selektivni uzorak i ne pretendira na statističku reprezentativnost, što je ključno metodološko ograničenje. Slučajevi Leopolda i Loeba, Mansona i Bundyja odabrani su kao *paradigmatski primjeri* koji služe za ilustraciju teorijskog modela u njegovu najeksplicitnijem obliku, a ne za dokazivanje statističke prevalencije ovog fenomena. Odabir je opravdan njihovom funkcijom u argumentu: Leopold i Loeb predstavljaju eksplicitnu filozofsku racionalizaciju; Manson ilustrira stvaranje *ad hoc* ideologije; a Bundy služi kao kontrolni slučaj pragmatične, ne-filozofske racionalizacije koja demonstrira temeljnu potrebu za opravdanjem. Ovakav pristup, međutim, nosi inherentni metodološki izazov *retrospektivnog tumačenja unutarnjih misaonih procesa* povijesnih ličnosti na temelju zapisa, što ograničava konačnost zaključaka.

Važno je naglasiti i kulturno ograničenje ove analize. Svi navedeni primjeri, kako filozofski koncepti tako i studije slučaja, potječu iz zapadnog intelektualnog i kulturnog kruga. Postavlja se pitanje je li fenomen naoružavanja apstraktne misli univerzalan ili je specifičan za društva pod utjecajem određenih filozofskih tradicija. Buduća istraživanja mogla bi istražiti postoje li funkcionalni ekvivalenti u nezapadnim kulturama. Primjerice, može li se iskrivljeno tumačenje karme ili određenih duhovnih principa koristiti za opravdanje socijalne ravnodušnosti ili eksploatacije? Takva bi analiza proširila opseg teze i testirala njezinu opću primjenjivost.

Najznačajniji protuprimjer i izazov za općenitost teze jest fenomen „uspješnog psihopata“. To su pojedinci s visokim psihopatskim crtama koji ne završavaju u zatvoru, već postižu uspjeh u korporativnom, političkom ili drugom profesionalnom okruženju. Istraživanja pokazuju da su psihopatske crte prekomjerno zastupljene među rukovoditeljima, s procjenama koje se kreću od 3% do 21%, u usporedbi s oko 1% u općoj populaciji (Babiak i sur., 2010). Ovi pojedinci često pokazuju bolju kontrolu impulsa i manje otvorenog antisocijalnog ponašanja, ali zadržavaju jezgrene crte poput nedostatka empatije, bešćutnosti i manipulativnosti (Tuvblad i sur., 2020).

Teza ovog rada primjenjuje se i na njih, ali s ključnom modifikacijom: oružje racionalizacije se mijenja kako bi odgovaralo okruženju. Umjesto Nietzschea ili nihilizma, uspješni psihopati koriste sofisticirane, društveno prihvatljive i često slavljene racionalizacije izvučene iz ideologije radikalnog kapitalizma. Koncepti poput „maksimizacije vrijednosti za dioničare“, „kreativne destrukcije“, „nužne optimizacije“ ili „disrupcije tržišta“ postaju funkcionalni ekvivalenti filozofskim opravdanjima. Oni služe istoj svrsi: pružaju apstraktan, bezličan i intelektualno obranjiv okvir za opravdanje ponašanja koje je u svojoj suštini predatorsko, eksploatatorsko i lišeno brige za dobrobit drugih.

Ovo predstavlja oblik *ideološke kamuflaže*. Psihopatske crte, poput nemilosrdnosti i nedostatka empatije, koje bi u drugim kontekstima bile viđene kao patološke, unutar određenih korporativnih kultura mogu biti reinterpretirane kao „odlučnost“, „sposobnost donošenja teških odluka“ i „strateško razmišljanje“. Takvo okruženje ne samo da tolerira ove crte, već ih može i aktivno *selekcionirati* i nagrađivati. Sustav čija dominantna ideologija cijeni profit iznad svega može nenamjerno stvoriti evolucijsku nišu u kojoj pojedinci s nedostatkom empatije imaju kompetitivnu

prednost. Njihova sposobnost da bez emocionalnog oklijevanja otpuštaju radnike, zatvaraju tvornice ili donose etički upitne odluke postaje vrlina unutar tog ideološkog okvira. Time se teza ovog rada proširuje s analize individualne patologije na kritiku društvenih i ekonomskih sustava koji mogu omogućiti i osnažiti tu patologiju.

Dio IV: Rasprava i zaključak

Analiza kliničkih profila, neuroznanstvenih dokaza, filozofskih koncepata i studija slučaja slika složen portret odnosa između psihopatije i filozofije. Zaključak nije da je filozofija opasna, već da je moćna. Kao i svako moćno oruđe, njezina vrijednost ovisi o namjeri onoga tko je drži.

Polirano oružje: Filozofija kao superiorna tehnika neutralizacije

Kriminološka teorija „tehnika neutralizacije“ (Sykes i Matza, 1957) opisuje mentalne strategije koje pojedinci koriste kako bi privremeno neutralizirali moralne vrijednosti. Te tehnike uključuju poricanje odgovornosti, poricanje štete, poricanje žrtve, osudu osuđivača i pozivanje na više lojalnosti. Slučaj Teda Bundyja, koji je za svoje postupke krivio pornografiju i društvo, klasičan je primjer poricanja odgovornosti.

Međutim, filozofija nudi nešto daleko moćnije i kvalitativno drugačije. Dok tehnike neutralizacije predstavljaju privremene, *ad hoc* izgovore koji omogućuju pojedincu da prekrši norme u koje i sam donekle vjeruje, filozofska racionalizacija omogućuje izgradnju sveobuhvatnog, internog i koherentnog svjetonazora koji ne samo da privremeno neutralizira moral, već ga u potpunosti zamjenjuje ili proglašava nevažećim. Argument se pomiče s „Nisam ja kriv“ na „Krivnja je iluzija“. Moralni relativizam, nihilizam i iskrivljeni egzistencijalizam pružaju temeljne aksiome iz kojih se predatorsko ponašanje može logički izvesti. Ovaj intelektualni okvir daleko je otporniji na vanjsku kritiku i pruža dublju unutarnju potvrdu, pretvarajući patološki deficit u znak prosvjetljenja.

Predispozicija, a ne propis: Pitanje uzročnosti

Ključno je ponoviti: filozofija ne stvara psihopate. Odnos je obrnut i temelji se na selektivnoj sklonosti. Pojedinaac s već postojećom psihopatskom strukturom – definiranom deficitom afektivne empatije i neurobiološkom predispozicijom za „hladnu kogniciju“ – bit će privučen onim filozofskim idejama koje rezoniraju s njegovim unutarnjim stanjem. Psihopat ne uči amoralnost iz nihilizma; on u nihilizmu pronalazi rječnik za amoralni svijet koji već doživljava. Problem nije u samim idejama, već u interakciji između specifičnog tipa ličnosti i korpusa ideja koje se mogu iščupati iz konteksta i zloupotrijebiti.

Terapijske implikacije: Može li filozofija biti lijek?

Ako filozofija može biti oružje, može li biti i terapija? Ovo pitanje otvara složenu raspravu o kliničkim intervencijama. Veza između stoičke filozofije i moderne kognitivno-bihevioralne terapije (KBT) dobro je dokumentirana (Robertson, 2019). Međutim, učinkovitost KBT-a kod ASPD-a je izazovna (Gibbon i sur., 2020), upravo zbog temeljnog problema istaknutog u ovom radu: pojedinac s psihopatskim crtama može kognitivno usvojiti tehnike i pravila, ali mu nedostaje afektivna motivacija za istinsku prosocijalnu promjenu. Filozofija bi, u tom kontekstu, mogla postati samo još jedan alat za profinjeniju samokontrolu u službi predatorskih ciljeva – učenje kako bolje glumiti empatiju umjesto da je se osjeća.

Noviji pristupi, poput terapije temeljene na mentalizaciji (MBT), koja se usredotočuje na sposobnost razumijevanja vlastitih i tuđih mentalnih stanja, pokazuju određeni optimizam za ASPD (Simonsen i sur., 2024). Ovdje bi se moglo otvoriti mjesto za opreznu integraciju filozofske edukacije. Filozofsko-terapijski pristup ne bi smio nuditi nove apstraktne sustave, već koristiti, primjerice, sokratovsku metodu za dekonstrukciju postojećih racionalizacija. Cilj ne bi bio naučiti pacijenta što je „ispravno“, već ga voditi kroz proces u kojem sam uviđa nedosljednosti i samoobmane u vlastitom intelektualnom oklopu. To je, međutim, hod po oštrici noža: takav pristup nosi stalan rizik da se, umjesto dekonstrukcije, pacijentu samo daju sofisticiraniji alati za daljnju intelektualizaciju, čime se problem produbljuje umjesto da se rješava.

Etičke i obrazovne implikacije

Koja je odgovornost edukatora pri podučavanju potencijalno „opasnih“ tekstova? Ovaj rad argumentira protiv cenzure, umjesto toga zagovarajući pedagoške pristupe koji naglašavaju povijesni kontekst i etičke dimenzije filozofskih ideja. Ključno je eksplicitno podučavati razliku između, primjerice, Nietzscheove filozofije samonadilaženja i njezinih povijesnih zlouporaba, čime se studenti opremaju alatima za kritičko razmišljanje umjesto da se štite od ideja.

Budući pravci istraživanja

Ovaj fundamentalno teorijski rad otvara nekoliko pravaca za buduća empirijska istraživanja, što je ključan korak za validaciju i proširenje teze. Predlažu se dva glavna smjera:

Kvalitativna studija: Provesti strukturane intervjue sa zatvorskom populacijom (osobama s dijagnozom ASPD-a) kako bi se istražili njihovi narativi opravdanja. Cilj bi bio sustavno analizirati te narative u potrazi za obrascima koji nalikuju filozofskim ili apstraktnim racionalizacijama, nadilazeći jednostavne tehnike neutralizacije.

Kvantitativna studija: Razviti i validirati novi psihometrijski instrument, primjerice, „*Skalu apstraktne racionalizacije*“. Takav upitnik mjerio bi sklonost korištenju filozofskih/apstraktnih opravdanja za sebično ponašanje (npr. slaganje s tvrdnjama poput „Moral je relativan, stoga je vlastiti interes jedini vodič“). Primjena ove skale na uzorcima opće i korporativne populacije, zajedno s mjerama tamne trijade, omogućila bi testiranje hipoteze o korelaciji između psihopatskih crta i ovog specifičnog kognitivnog stila.

Dodatno, neuroznanstvena istraživanja mogla bi koristiti fMRI za praćenje neuralne aktivnosti pojedinaca s visokim psihopatskim crtama dok obrađuju složene filozofske naspram konvencionalnih moralnih dilema, kako bi se testirala hipoteza o oslanjanju na „hladne“ kognitivne puteve. Ove empirijske studije mogle bi adresirati neka od teorijskih i kulturnih ograničenja istaknutih u ovom radu.

Završna razmatranja

Na kraju, odnos između filozofije i psihopatije služi kao snažno upozorenje. Intelpekt, kada je odvojen od afektivne srži ljudske empatije, nije inherentno krepostan. On je moćan, neutralan alat. Može se koristiti za izgradnju katedrala misli koje uzdižu ljudski duh, ali i za projektiranje logički bespriječnih opravdanja za najmračnije porive.

Ova analiza je pokazala da, iako se alati mijenjaju, temeljna funkcija ostaje ista. Bilo da je

„filozofova oštrica“ iskovana iz pogrešnog čitanja Nietzschea u Chicagu 1920-ih, ili iz maksima poslovnog gurua na Wall Streetu 2020-ih, njezina je svrha pružiti sofisticirani štit za tihu savjest. Konačna zaštita od zlouporabe razuma nije još više razuma, već upravo ono što psihopatu nedostaje: savjest utemeljena u suosjećanju. Bez topline empatije koja daje smjer, hladna oštrica intelekta može rezati u oba smjera, a put prema mudrosti može se lako pretvoriti u put prema sofisticiranijoj i stoga još opasnijoj tami.

Literatura

- Babiak, P., Neumann, C. S., & Hare, R. D. (2010). Corporate psychopathy: Talking the walk. *Behavioral Sciences & the Law*, 28(2), 174–193. <https://doi.org/10.1002/bsl.928>
- Baatz, S. (2018). *Telling the stories of Leopold and Loeb*. The University of Chicago Divinity School. <https://divinity.uchicago.edu/sightings/articles/telling-stories-leopold-and-loeb>
- Baghramian, M., & Carter, J. A. (2022). Relativism. U E. N. Zalta & U. Nodelman (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (zima 2022. izdanje). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/relativism/>
- Beck, A. T., & Freeman, A. (2004). *Cognitive therapy of personality disorders* (2. izd.). The Guilford Press.
- Betancourt, A. (2021, 23. srpnja). *Nietzsche's Superman Theory: What is it and How Does It Connect With the Modern World?* Medium. <https://medium.com/bottomline-conversations/nietzsches-superman-theory-what-is-it-and-how-does-it-connect-with-the-modern-world-594ba78c8f54>
- Black, D. W., Gunter, T., Allen, J., & Shaw, M. (2021). Neither mad nor bad? The classification of antisocial personality disorder among formerly incarcerated adults. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 49(3), 361–368. <https://doi.org/10.29158/JAAPL.210034L-R1>
- Blair, R. J. R. (2013). The neurobiology of psychopathic traits in youths. *Nature Reviews Neuroscience*, 14(11), 786–799. <https://doi.org/10.1038/nrn3577>
- Cima, M., Tonnaer, F., & Hauser, M. D. (2010). Psychopaths know right from wrong but don't care. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 5(1), 59–67. <https://doi.org/10.1093/scan/bsp051>
- Cleveland Clinic. (2022, 2. studenog). *What's the difference between a psychopath and a sociopath?* <https://health.clevelandclinic.org/psychopath-vs-sociopath>
- Crowell, S. (2020). Existentialism. U E. N. Zalta (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (zima 2020. izdanje). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/existentialism/>
- Cullen, F. T., Wilcox, P., & DeLisi, M. (2020). Does every psychopath have an antisocial personality disorder? *Journal of Criminal Justice*, 68, 101683. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2020.101683>
- Decety, J., Skelly, L. R., & Kiehl, K. A. (2013). Brain response to empathy-eliciting scenarios involving pain in incarcerated individuals with psychopathy. *JAMA Psychiatry*, 70(6), 638–645. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2013.27>
- Deming, P., Griffiths, S., Jalava, J., Koenigs, M., & Larsen, B. (2024). A meta-analysis of 101 MRI studies on psychopathy. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 157, 105524.

<https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2023.105524>

Flynn, T. (n.d.). Jean-Paul Sartre. U *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Preuzeto 3. listopada 2025. s <https://iep.utm.edu/sartre-jp/>

Gibbon, S., Duggan, C., Stoffers-Winterling, J., Völlm, B., & Ferriter, M. (2020). Psychological interventions for antisocial personality disorder. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 8(8), CD007668. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD007668.pub3>

Glenn, A. L., Raine, A., & Schug, R. A. (2009a). The neural correlates of moral decision-making in psychopathy. *Molecular Psychiatry*, 14(1), 5–6. <https://doi.org/10.1038/mp.2008.104>

Glenn, A. L., Raine, A., Schug, R. A., Young, L., & Hauser, M. (2009b). Increased DLPFC activity during moral decision-making in psychopathy. *Molecular Psychiatry*, 14(10), 909–911. <https://doi.org/10.1038/mp.2009.76>

Gowans, C. (2021). Moral relativism. U E. N. Zalta (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (jesen 2021. izdanje). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/moral-relativism/>

Greene, J. D. (2009). The cognitive neuroscience of moral judgment. U M. S. Gazzaniga (Ur.), *The cognitive neurosciences* (4. izd., str. 987-999). MIT Press.

Guinn, J. (2013). *Manson: The life and times of Charles Manson*. Simon & Schuster.

Joyce, R. (2020). Moral anti-realism. U E. N. Zalta (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (jesen 2020. izdanje). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/moral-anti-realism/>

Kavanagh, B., Czerwiński, S. K., & Rogoza, R. (2021). Dark ladies: Maladaptive personality domains, alexithymia, and the dark triad in women. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 780613. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.780613>

Kernberg, O. F., & Caligor, E. (2005). A psychoanalytic theory of personality disorders. U M. F. Lenzenweger & J. F. Clarkin (Ur.), *Major theories of personality disorder* (2. izd., str. 114–156). The Guilford Press.

Michaud, S. G., & Aynesworth, H. (1989). *The only living witness*. Signet.

Nietzsche, F. (2006). *Thus spoke Zarathustra* (A. Del Caro, Prev.). Cambridge University Press. (Izvorni rad objavljen 1883-1885)

Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556–563. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6)

Pratt, A. (n.d.). Nihilism. U *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Preuzeto 3. listopada 2025. s <https://iep.utm.edu/nihilism/>

Pujol, J., Batalla, I., Contreras-Rodríguez, O., Harrison, B. J., Pera, V., Hernández-Ribas, R., Deus, J., & Soriano-Mas, C. (2011). Breakdown in the brain network subserving moral judgment in criminal psychopathy. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 6(3), 317–323.

<https://doi.org/10.1093/scan/nsq046>

Raypole, C. (2023, 10. srpnja). *Psychopath vs. sociopath: How do they differ?* Medical News Today. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/psychopath-vs-sociopath>

Robertson, D. (2019). *The philosophy of cognitive-behavioural therapy (CBT): Stoic philosophy as the rational emotive behavioural therapy (REBT)*. Routledge.

Seara-Cardoso, A., Sebastian, C. L., Viding, E., & Roiser, J. P. (2013). The role of the amygdala in the emotional and cognitive processing of fearful facial expressions. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 8(2), 173–180. <https://doi.org/10.1093/scan/nss120>

Simonsen, S., Midgley, N., Bleiberg, E., & Bateman, A. (2024). Antisocial personality disorder and therapeutic pessimism—how can mentalization-based treatment contribute to an increased therapeutic optimism among health professionals?. *Frontiers in Psychology*, 15, 1320405. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1320405>

Sykes, G. M., & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664–670. <https://doi.org/10.2307/2089195>

Talkspace. (2024, 25. travnja). *Sociopathy vs psychopathy: What's the difference?* <https://www.talkspace.com/mental-health/conditions/articles/sociopathy-vs-psychopathy/>

Tuvblad, C., Beaver, K. M., Bédard, S., & Raine, A. (2020). What makes a "successful" psychopath? Longitudinal trajectories of offenders' antisocial behavior and impulse control as a function of psychopathy. *Journal of Criminal Justice*, 71, 101736. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2020.101736>

Wai, M., & Tiliopoulos, N. (2012). The affective and cognitive empathic nature of the dark triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 52(7), 794–799. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.01.008>

Warburton, N. (1996). A student's guide to Jean-Paul Sartre's Existentialism and Humanism. *Philosophy Now*, 15. https://philosophynow.org/issues/15/A_students_guide_to_Jean-Paul_Sartres_Existentialism_and_Humanism

Wicks, R. (2023). Friedrich Nietzsche. U E. N. Zalta & U. Nodelman (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (zima 2023. izdanje). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/nietzsche/>

Wilkerson, D. (n.d.). Friedrich Nietzsche (1844—1900). U *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Preuzeto 3. listopada 2025. s <https://iep.utm.edu/nietzsch/>

Zahvale

Autor zahvaljuje na pomoći pri istraživanju, strukturiranju i lekturi teksta sljedećim jezičnim modelima: Gemini, Perplexity, Grok, DeepSeek, Claude i ChatGPT.